

Φωτεινή Ασημακοπούλου

**Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ:
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ**

Τα πρώτα ελληνικά περιοδικά τεχνικού και επιστημονικού περιεχομένου είναι τα στρατιωτικά περιοδικά του 19ου αιώνα. Στα περιοδικά αυτά οι στρατιωτικοί μηχανικοί επεχείρησαν να μεταφέρουν, εκτός από τις ειδήσεις ή τα επιτεύγματα που αφορούσαν στρατιωτικά θέματα, το μοντέλο της Δύσης που εμπνεόταν από τη σταθερά της προόδου.

Οι αξιωματικοί του στρατού στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος συνδέθηκαν με την προώθηση κάθε τεχνικού εγχειρήματος που ανέλαβε η πολιτεία. Τα δημόσια έργα, καθώς και η οργάνωση του αστικού οικιστικού χώρου, ανετίθεντο στους αξιωματικούς του στρατού, με την εποπτεία του κράτους και μέσω ειδικών θεσμών που συγκροτήθηκαν για πρώτη φορά. Οι στρατιωτικοί του Μηχανικού Σώματος, απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων, με την επαγγελματική ιδιότητα του μηχανικού ήταν επιφορτισμένοι με την εκτέλεση, κατά κύριο λόγο, των δημοσίων έργων υπό τη διεύθυνση της Γραμματείας των Εσωτερικών που αποτελούσε την εντεταλμένη τεχνική υπηρεσία του κράτους.

Σχεδόν αποκλειστικά, λοιπόν, οι στρατιωτικοί μηχανικοί, πολλοί από τους οποίους ως υπότροφοι του ελληνικού κράτους εκπαιδεύτηκαν στα φυτώρια των Grandes Ecoles της Γαλλίας, εισηγήθηκαν τα σχέδια των πόλεων, σχεδίασαν δημόσια κτίρια, κατασκεύασαν το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο, επεχείρησαν τη διαμόρφωση των λιμανιών, βελτίωσαν και επέκτειναν τα δίκτυα ύδρευσης στις πόλεις και τα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ύπαιθρο. Μετά τη δεκαετία του 1870, τα μεγάλα έργα, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των τομέων εκείνων που συνδέθηκαν με τη δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, διαφοροποίησαν σε βάθος τον τεχνικό κόσμο στην Ελλάδα. Η ανά-

πτυξη αυτή συνέπεσε με μια μεγάλη αλλαγή: οι αξιωματικοί του στρατού, οι οποίοι από την περίοδο της ίδρυσης του κράτους ήταν, ως μηχανικοί, στην υπηρεσία του Δημοσίου στελεχώνοντας και τον τεχνικό τομέα των κρατικών υπηρεσιών, εγκατέλειψαν τα δημόσια έργα και αφοσιώθηκαν στα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Το κενό που άφησαν έμελλε να πληρωθεί από το σώμα των πολιτικών μηχανικών, το οποίο δημιουργήθηκε το 1878 από το ελληνικό κράτος.¹

Η τεχνική ορολογία

Στην αρχή της ύπαρξης του ελληνικού κράτους, η «εθνική επιστήμη» θεραπεύεται στο Πανεπιστήμιο, όπου και διαμορφώνεται αδιάλειπτα ο επιστημονικός γλωσσικός κώδικας. Στις κλασικές επιστήμες, της Φυσικής και των Μαθηματικών, η επιστημονική γλώσσα είχε καλλιεργηθεί ήδη από τον 18ο αιώνα με την εισαγωγή της νέας επιστήμης. Αλλά η εισαγωγή, κυρίως όμως η διάχυση και η εδραίωση των σύγχρονων επιτευγμάτων της τεχνολογίας της Δύσης του 19ου αιώνα, κατέστησαν αναγκαία την εξαρχής δημιουργία ενός λεκτικού σώματος «άρμοδιων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὄρων»,² μιας επιστημονικοτεχνικής δηλαδή «γλώσσας».

Η μετεμφύτευση της δυτικής επιστήμης και της τεχνολογίας απαιτούσε, σε αυτήν την αρχική φάση, την εύρεση λέξεων και την αποσαφήνιση σημασιών, ώστε να συγκροτηθεί μια στοιχειωδώς τυποποιημένη γλώσσα επικοινωνίας στον κόσμο των μηχανικών. Επίσης, η διδασκαλία των τεχνικών μαθημάτων δημιούργησε την ανάγκη συγγραφής ή μετάφρασης εγχειριδίων (κυρίως από

1. Βλ. τη μελέτη του Γιάννη Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 91 κ.εξ. Για το στρατιωτικό σώμα του Μηχανικού την περίοδο 1830-1880, βλ. Konstantinos Chatzis, «Des ingénieurs militaires au service des civils: les officiers du Génie en Grèce au XIXe siècle», στο K. Chatzis, E. Nicolaïdis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State: the Role of the Army*, Αθήνα, National Hellenic Research Foundation/CNRS, 2003, σ. 69-90 και F. Assimacopoulou, K. Chatzis, G. Mavrogonatou, «Implanter les "Ponts et Chaussees" européens en Grèce: le rôle des ingénieurs du corps du Génie, 1830-1880», *Quaderns d'Historia de l'Enginyeria*, 10 (2009), σ. 331-350. Για τους Έλληνες σπουδαστές στις γαλλικές σχολές μηχανικών, βλ. F. Assimacopoulou, K. Chatzis, «Éducation et politique au XIXe siècle: les élèves grecs dans les grandes écoles d'ingénieurs en France», στο E. Ihsanoglu κ. ά. (επιμ.), *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, Turnhout, Brepols, 2003, σ. 121-137.

2. «Πρόλογος», στο Γρηγόριος Α. Χαντσερής, *Όνομαστικὸν Γαλλικὸν καὶ Ἑλληνικὸν τοῦ Τεχνικοῦ Μέρους τοῦ πυροβολικοῦ, Ἦτοι τῶν ὄπλων, τῶν ἀμαξῶν, τῶν μηχανῶν, τῶν ὀργάνων, τῶν ἐργαλείων, τῶν σκευῶν καὶ τῶν τοιούτων*, Αθήνα, τυπ. Αθηνάς, 1853, σ. ζ'.

τη γαλλική γλώσσα αλλά και από τη γερμανική), με σκοπό την οργάνωση των σπουδών στα πρώτα ιδρύματα τεχνικής εκπαίδευσης – δηλαδή, τη Σχολή Ευελπίδων και, αργότερα, το Σχολείο των Τεχνών, τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και τις διάφορες ιδιωτικές σχολές τεχνικής εκπαίδευσης.³ «Ίδίως δὲ οἱ ἀξιωματικοὶ οἱ παραδίδοντες ἐν τῇ στρατιωτικῇ Σχολῇ τῶν Εὐελπίδων κατέβαλον (...) ἀτρύτους κόπους πρὸς σύνταξιν τῶν ὑπ' αὐτῶν παραδιδομένων μαθημάτων, καὶ μάλιστα τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων».⁴

Παράλληλα, η καθιέρωση της πρωτόλειας αυτής τεχνικής γλώσσας επιχειρήθηκε και με την κατάρτιση λεξικών επιστημονικών και τεχνικών ὀρων προς χρήση των αξιωματικών του στρατού. Σε μεγάλο βαθμό όμως, η διάχυση της τεχνικής και επιστημονικής ορολογίας που οι μηχανικοί αποπειράθηκαν να αποδώσουν και να καθιερώσουν συντελέστηκε κυρίως μέσα από τις στήλες των στρατιωτικών περιοδικών που κυκλοφορούν τον 19ο αιώνα.⁵ Τα μακροβιότερα από αυτά είναι ο *Στρατιωτικὸς Ἄγγελος* (1844-1848),⁶ ο *Ἀπόμαχος* (1857-1861)⁷ και ο *Ὀνήσανδρος* (1864-1869), καθώς και το καθαρά

3. Μια πρώτη προσέγγιση για την απόδοση των τεχνικών ὀρων σε διάφορες ειδικότητες του μηχανικού, βλ. Κ. Chatzis, «La statique graphique: heurs et malheurs d'une science d'application», στο D. Tournès (επιμ.), *Histoire du calcul graphique*, Παρίσι, εκδ. Cassini (προς δημοσίευση) και του ιδίου «Écrire les sciences de l'ingénieur en grec: autour de deux livres pionniers en matière de technologie antisismique», *Études Balkaniques* 2 (2007), σ. 111-124.

4. «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 339.

5. Για τα περιοδικά που εξέδιδαν οι πολιτικοί μηχανικοί μεταξύ 1887 και 1925 (*Μηχανικὴ Ἐπιθεώρησις*, *Ἀρχιμήδης* και *Πολυτεχνικὴ Ἐπιθεώρησις*), βλ. Σπύρος Τζόκας, «Περιοδικά και κοινότητες μηχανικών στην Ελλάδα: Η περίοδος πριν την ίδρυση του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας», *Νέυσις* 18 (2009), σ. 49-68. Συνολικά για τον περιοδικό τύπο, γενικό και εξειδικευμένο, και τη συμβολή του στη συγκρότηση και στη διάχυση του επιστημονικού λόγου, ιδιαίτερα των φυσικών επιστημών, στην τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνα, βλ. Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου, *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περιοδικά*, ανέκδ. διδακτ. διατρ., Αθήνα 2010, σ. 185-400.

6. Υπότιτλος: *Ὑπεράσπισις τῶν δικαιωμάτων τοῦ Στρατοῦ καὶ διδασκαλία τῆς Στρατιωτικῆς Τέχνης*. Ο συντάκτης και εκδότης του φύλλου, αξιωματικός Χρήστος Βυζάντιος (Κωνσταντινούπολη 1805-1877), διετέλεσε καθηγητής Στρατιωτικού Δικαίου στη Σχολή Ευελπίδων, βλ. το σχετικό λήμμα της Ἑλλης Δρούλια-Μητράκου, στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 4, Αθήνα, εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008. Συντάκτες του φύλλου ήταν, μεταξύ άλλων, οι στρατιωτικοί Σπύρος Μήλιος, Εμμ. Μανι(α)τάκης, Βασίλειος Σαπουτζάκης, Ιωάννης Αξελός.

7. Το περιοδικό εξέδιδε ο αξιωματικός του Πυροβολικού Σ. Ν. Πετιμεζάς, προς όφελος του ταμείου των χηρών και ορφανών του Ελληνικού Στρατού. Από τις 15 Νοεμβρίου 1859 (φυλλά-

στρατιωτικό και επίσημο *Ἑλλην Στρατιώτης* (1870-1875).⁸ Η περιοδικότητα των συγκεκριμένων εντύπων, η ποικιλία της ύλης, το εύχρηστο (μικρό) σχήμα, η χαμηλή τιμή αγοράς και το γεγονός ότι περιλάμβαναν και «μέρος επίσημον», όπου δημοσιεύονταν έγγραφα του Υπουργείου Στρατιωτικών, δείχνουν ότι επρόκειτο για έντυπα μάλλον ευρείας κυκλοφορίας.

Με δεδομένη, τώρα, τη ρευστή κατάσταση της ίδιας της ελληνικής γλώσσας εκείνη την εποχή, το έργο της απόδοσης επιστημονικών και τεχνικών όρων και της δημιουργίας μιας ορολογίας καθαρά εννοιακής καθίσταται ακόμη δυσχερέστερο, ενώ συχνά οι σημασιολογικές συνάφειες έπρεπε να σχηματιστούν με επιλογές που, εκτός από την πρακτική τους σημασία, είχαν και άλλον συμβολισμό. Η απόδοση των όρων γίνεται με «παραδείγματα (...) οὐκ εὐάριθμα ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ληφθέντα»⁹ σημειώνει ο αξιωματικός του Πυροβολικού Γρηγόριος Χαντσερής,¹⁰ ο οποίος, το 1853, μετέφρασε από τα γαλλικά στα ελληνικά και εξέδωσε ειδικό λεξικό,

«συνιδὼν τὴν (...) ἔλλειψιν τῆς λεπτομερείας τῶν ὅπλων, τοῦ ὑλικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ, τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν τοιούτων, καὶ ὅτι λεπτομερὲς ὀνομαστικόν, κατ' εἶδος συντεταγμένον, καθίσταται ἀναγκαῖον οὐ μόνον τοῖς στρατιωτικοῖς, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς λοιποῖς ἐπιστήμοσι, καὶ τοῖς λογίοις, ὡς περιλαμβανούσης τῆς πυροβολικῆς πολλὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας».¹¹

Οι μεταφραστικές ανάγκες τείνουν να ικανοποιηθούν, όπως θα δούμε, μέσω μιας ενιαίας υφολογικής τάσης, της αρχαιοπρεπούς, η οποία εναρμο-

διο Α', αρ. 1), συγχωνεύτηκε με την *Ἐφημερίδα τοῦ Στρατοῦ* υπό την επωνυμία *Ἐφημερίς τοῦ Στρατοῦ, Ἀπόμαχος, Στρατιωτικὸν περιοδικὸν σύγγραμμα*.

8. Ο πλήρης τίτλος: *Ἑλλην Στρατιώτης. Σύγγραμμα περιοδικὸν διὰ τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης*. Παρότι το πρόγραμμα του περιοδικού, όπως αναγράφεται στο οπισθόφυλλο των φυλλαδίων, αναγγέλλει ότι θα δημοσιεύονται «ἄρθρα ἐν γένει στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ – ἐκθέσεις ἐπιστημονικαὶ – βιομηχανικὰ – δημόσια ἔργα – ἱστορικὰ – ποικίλα», η ύλη του είναι κατεξοχήν στρατιωτικού περιεχομένου. Το περιοδικό είχε κυκλοφορήσει στο Ναύπλιο, το 1856, με τον τίτλο *Ἑλλην στρατιώτης. Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐξετάζον τὰ ὅπωςδήποτε τὸν στρατὸν ἀφορῶντα*. Την έκδοση, και τις δύο φορές, είχε αναλάβει ο αξιωματικός Βλάσσης Βαλτινός, από τους βασικούς συντάκτες του *Ἀπόμαχου*.

9. «Πρόλογος», στο Γρηγόριος Α. Χαντσερής, *Ὄνομαστικόν...*, ὁ.π., σ. στ'.

10. Ο Γρηγόριος Αλεξάνδρου Χαντσερής «ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ βασιλικῇ σχολῇ τοῦ Μονάχου» και κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό ως ανθυπασπιστής του Πυροβολικού το 1835, όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, βλ. «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 342-343.

11. «Πρόλογος», Γ. Α. Χαντσερής, *Ὄνομαστικόν...*, ὁ.π., σ. ε'.

ζείται με την έκδηλη θέληση του νέου ελληνισμού να τονίσει την αρχαία του καταγωγή. Η τάση αυτή συμβαδίζει, λοιπόν, με τη γενικότερη αναφορά στην ελληνική αρχαιότητα, επειδή είναι ιδεολογικά αναγκαία τόσο για το πνευματικό της ελληνικής κοινωνίας, όσο και για τις απαιτήσεις της φιλελληνικής (ή για τις αντιδράσεις της ανθελληνικής) Δύσης από το ελληνικό κράτος κατά την ίδρυσή του.

«Περὶ δὲ τοῦ λεκτικοῦ μου», καταλήγει ο Χαντσερής στον Πρόλογο του λεξικού του, «λέγω ὅτι ἠκολούθησα, ἐφ’ ὅσον ἠδυνήθην, τὰ ἴχνη τῶν καὶ πρὸ τῆς τοῦ γένους ἡμῶν παλιγγενεσίας ἐπιλαμψάντων φωστήρων. Ἐξέλθωμεν εἰσάπαξ τῆς εἰρκτῆς τοῦ ξενισμοῦ καὶ τοῦ βαρβαρισμοῦ, καὶ τότε, εἰ καὶ περιπλακέντες κατὰ πρῶτον εἰς σύδενδρά τε καὶ σκολιάς καὶ τραχείας ἀτραπούς, εὐρήσομεν ἐπὶ τέλους τὴν εὐθεϊαν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ἀρχαίαν καλλονὴν τῆς γλώσσης τῶν θεῶν».¹²

Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η αρχαϊστική γλωσσική ένδυση του στερεοτυπικού τεχνικού κώδικα, ο οποίος αρχίζει να διαμορφώνεται, προσδίδει στο γλωσσικό υβρίδιο της τεχνικής ορολογίας, που είναι απαραίτητη για τον υλικό εκσυγχρονισμό του κράτους, μια εθνικώς αδιαμφισβήτητη καταγωγή. Το ζήτημα της γλώσσας, το οποίο διατρέχει τον 19ο αιώνα, απασχολεί τον νέο ελληνισμό επειδή σε αυτό συμπυκνώνεται η ενότητά του μέσα στον χρόνο και τον χώρο.¹³ Στις επιστήμες του ανθρώπου, όπως είναι γνωστό, το γλωσσικό ζήτημα εκδηλώνεται με ιδιαίτερη οξύτητα ως αντιδικία μεταξύ γλωσσαμυντόρων και δημοτικιστών και φθάνει, στις αρχές του 20ού αιώνα, να πάρει διαστάσεις «πολέμου». Αντιθέτως, στην περίπτωση της εισαγωγής της τεχνικής και επιστημονικής ορολογίας από τους στρατιωτικούς –και αργότερα από τους πολιτικούς μηχανικούς– η Αρχαιότητα φαίνεται να αποτελεί τη μοναδική και αδιαφιλονίκητη πηγή για τη συγκρότηση της υλικής γλωσσικής υποδομής της εφαρμοσμένης νέας επιστήμης και της τεχνολογίας, καθώς αυτές εισάγονται από τη Δύση.

Ο Χαντσερής από το 1847 είχε ασχοληθεί με τη σύνταξη Λεξικού «τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐκ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ». Στα Προλεγόμενα της έκδοσης εκείνης ο συντάκτης σημειώνει:

12. Στο ίδιο, σ. ιγ’.

13. Για τις εκδηλώσεις του γλωσσικού ζητήματος μεταξύ 1830 και 1880, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1994, σ. 369-374.

«Πρό τινων ἐτῶν ἤρχισα μετ' ἐπιμελείας καὶ ἐπιμονῆς τὴν ἀνάγνω-
σιν διαφόρων ἀρχαίων ἐλληνικῶν συγγραμμάτων, ἡρανίσθην ἐξ αὐτῶν
πλῆθος λέξεων, καὶ ἐφήρμοσα αὐτάς εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιστήμας
καὶ τέχνας τῆς παρούσης ἐποχῆς· ἤναγκάσθην προσέτι νὰ δημιουργή-
σω καὶ νέας, ἵνα ὀνομάσω τ' ἀντικείμενα, ἅπερ οἱ ἀρχαῖοι ἠγνόουν».¹⁴

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ προσπάθεια υλικῆς συγκρότησης τοῦ ἐθνικοῦ χώρου ἀκολου-
θήσε μια κατεύθυνση σαφῶς νεότερική, ἡ ορολογία, δηλαδή τὸ ὄχημα γιὰ τὴ
μεταφορὰ τῶν νέων ἐπιτευγμάτων στὶς τεχνικὲς καὶ στὴν ἐπιστήμη, σχεδιά-
στηκε (καὶ ὅπου χρειάστηκε προσαρμόστηκε ἀνάλογα) πάνω στὴν προγονι-
κὴ ἀρχαία γλῶσσα ποὺ γινόταν πια ἐθνική.

Στὴν Ελλάδα τοῦ 19οῦ αἰῶνα, με τὴν πληθώρα τῶν γλωσσικῶν ιδιωμά-
των, με τὶς διαφορετικὲς γλώσσες, κυρίως ὅμως με τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς λόγιας
ἀρχαῖζουσας καὶ μιᾶς δημώδους, ἡ τεχνικὴ ἐθνικὴ γλῶσσα δὲν παρουσιάζει
ἀντιπαλότητες κατὰ τὴ διαμόρφωση καὶ συγκρότησή της. Ἀς πάρουμε ὡς
παράδειγμα ἓνα δημοσίευμα στὸν *Ἀπόμαχο* τοῦ Τηλέμαχου Βλασσόπουλου,
ἀξιωματικοῦ τοῦ Μηχανικοῦ, περὶ «Στρατιωτικῆς Λεξιλογίας».¹⁵ Σταχυολο-
γούμε:

«Κακουργία τοῦ ἵππου. Vice du cheval. Ὁ ἵππος ὁ ἔχων ἐλαττώμα-
τα. Ὡστε διὰ τὴν τοῦ ἵππου κακουργίαν ἄχρηστος καὶ ὁ ἵππεὺς καθί-
σταται», «Ψευδενέδρα, Fausse embuscade. Ψευδαγγελία, Fausse pou-
velle. Ψευδοβοήθεια, Faux renfort. Μέσα δι' ὧν τὸ ἵππικόν φοβίζει
τὸν ἐχθρόν. Φοβεῖν γε μὴν τοὺς πολεμίους καὶ ψευδενέδρας οἷον τε καὶ
ψευδοβοηθείας καὶ ψευδαγγελίας ποιοῦντα».

Τὸ παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς διαδικασίας σύμφωνα με τὴν
οποία τὰ ἐρμηνεύματα ἀποδίδονται με λέξεις ἢ φράσεις στὴν ἀρχαία γλῶσσα
αφοῦ ὅμως ἔχουν προηγουμένως συσχετιστεῖ με ἀντίστοιχες φράσεις / χρή-
σεις ἀπὸ χωρία ἀρχαίων συγγραφέων (στὴν προκείμενη περίπτωση «ἐκ τοῦ
Ἱππαρχικοῦ λόγου τοῦ Ξενοφῶντος»). Γιὰ τοὺς μηχανικοὺς, ὅπως καὶ γιὰ
τὸν ἀρχιτέκτονα Βλασσόπουλο,¹⁶ τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὸν ευρωπαϊσμό καὶ

14. «Προλεγόμενα», σ. θ', στὸ Γ. Α. Χαντσερῆς, *Λεξικὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐκ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ*, Αθήνα, τυπ. Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1847.

15. *Ἀπόμαχος*, 30 Οκτωβρίου 1857, σ. 210-215.

16. Ὁ Τηλέμαχος Κ. Βλασ(σ)όπουλος, ἀπὸ τοὺς βασικοὺς συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ *Ἀπό-
μαχος*, ἀνῆκε στὸ Σώμα Οχυρωματοποιίας καὶ Ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ στὸ Ναύπλιο

αν ελληνοκεντρισμό που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ιδεολογική αντιπαράθεση της εποχής απλώς δεν τίθεται, εφόσον ενεργοποιώντας την Αρχαιότητα, κατασκευάζουν ένα ειδικό λεξιλόγιο με την αναδρομή σε κείμενα της κλασικής γραμματείας, ανταποκρινόμενοι στα αιτήματα της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας.

Η υπό διαμόρφωση τεχνικο-επιστημονική γλώσσα υπακούει, έτσι, σε δύο αναγκαιότητες. Αφενός, σε εκείνη που υπηρετεί τις ανάγκες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, της πολιτικής οντότητας δηλαδή που εμπνέεται από τη δυτική νεότεριότητα και είναι στραμμένη προς αυτήν. Και αφετέρου, σε εκείνη που προσπαθεί να εξαλείψει την ασυνέχεια του χρόνου, ώστε η Ελλάδα του 19ου αιώνα να μπορεί να θεωρείται, γλωσσικά τουλάχιστον, γνήσιο τέκνο της αρχαίας κληρονομιάς που διεκδικούσε – ακόμη κι αν κάτι τέτοιο συνεπάγεται γλωσσικές νεοπλασίες και επινοήσεις.¹⁷

«Ἡ εἰς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν φυλὴν ἡμῶν εἰσαγωγή τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἀπαιτεῖ», σημειώνει ο Χαντσερής, «ἀναντιρρήτως, καὶ τὴν εἰσαγωγήν καταλλήλων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὄρων, καὶ τὴν ἀποβολὴν τῶν βαρβάρων καὶ μὴ ἑλληνικῶν, τῶν παρεισφρυσάντων εἰς τὴν γλῶσσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γενικῆς τοῦ γένους ἡμῶν δουλείας».¹⁸

Στις ανακατατάξεις που συντελούνται για τη συσπείρωση των εθνικών δυνάμεων και τη συγκρότηση της νέας κοινωνίας, η τεχνολογία έχει ιδεολογικό αλλά και λειτουργικό ρόλο: οι μηχανικοί χρειάζονται την εθνική πα-

το 1829, βλ. «Διεύθυνση Μηχανικού», στο *Γενικό Επιτελείο Στρατού*, http://www.army.gr/default.php?pname=sub_DMx_Istoria&la=1 (Δεκέμβριος 2011). Τη δεκαετία του 1850 είναι ανάμεσα στους μηχανικούς που ανέλαβαν τη μελέτη και την επίβλεψη της αναστήλωσης της ρώσικης εκκλησίας στην Αθήνα, βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα*, Μέλισσα, 2005, σ. 142 και στην Ψηφιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (<http://invenio.lib.auth.gr>, Δεκέμβριος 2011) τα εξής: «[Ἐπισκευὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου μὲ χρηματοδότηση τῆς ρωσικῆς πρεσβείας]», *Αἰών*, 23.01.1854, «[Σχετικὰ με τὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου]», *Αἰών*, 12.09.1857, «Περὶ τοῦ θόλου τοῦ ναοῦ τοῦ Νικοδήμου», *Ἐφημερίς*, 07.01.1886 και το «Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἀρχαίων ὑδραγωγείων τῶν εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Ἀχαρνῶν σωζομένων καὶ περὶ τῶν ὑδάτων τῶν Ἀθηνῶν ἐν γένει», *Ἐφημερίς*, 22.06.1879.

17. Βλ. τα σχόλια για τις εθνικές γλώσσες, «κατασκευές κυμαινόμενης, αλλά συχνά βραχείας, ηλικίας», στο Eric Hobsbawm, Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 23-24.

18. «Πρόλογος», Γ. Α. Χαντσερής, *Ὀνομαστικὸν...*, ὁ.π., σ. ε'.

ράδοση από την οποία αντλούν οτιδήποτε μπορεί να έχει ή να αποκτήσει λειτουργικό περιεχόμενο. Η αναζήτηση «σημασιών» από την αρχαία γλώσσα και η εμμονή στη χρήση της έχουν λοιπόν διπλή ισχύ στην περίπτωση της επιστήμης των εφαρμογών: αφενός οι όροι που δημιουργούνται κατ' αυτόν τον τρόπο είναι χρηστικοί, αφετέρου φέρονται να γεφυρώνουν ιδεολογικά το χάσμα της εθνικής ασυνέχειας στις συγκεκριμένες επιστήμες. Οι μηχανικοί ανασύρουν το παρελθόν για να το αξιοποιήσουν εργαλειακά, ώστε να θεμελιώσουν τον νέο εθνικό χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας, ο οποίος μέχρι τότε δεν είχε κατακτηθεί από το ελληνικό στοιχείο που διέμενε στον βαλκανικό χώρο και συμβάδιζε, σε μεγάλο βαθμό, με τις οθωμανικές αρχαιότητες.

Έτσι, στα πρώτα του βήματα, το εγχείρημα του δυτικού εκσυγχρονισμού στον κόσμο των στρατιωτικών, αλλά και αργότερα των πολιτικών μηχανικών, του 19ου αιώνα μπορεί να αποδοθεί, σχηματικά, ως μια πορεία στραμμένη στο προς μίμηση μοντέρνο ιδεώδες της Δύσης, πλασμένη όμως από επιλεκτικά σπαράγματα του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. «Μὴ ὑπάρχοντος δὲ παρ' ἡμῖν (...) συστήματος πυροβολικοῦ, (...) προέκρινα ἐκεῖνο, πρὸς ὃ αὐθορμήτως τε καὶ ἀνεπαισθήτως ὁσημέραι τείνομεν, ἤγουν τὸ τῶν Γάλλων»,¹⁹ γράφει ο Χαντσερής, ο οποίος δήλωνε ότι οι πηγές του ήταν οι Γερμανοί και οι Γάλλοι, δηλαδή τα «πεφωτισμένα ἔθνη», και ο σκοπός του να διευκολυνθούν όσοι έχουν ανάγκη ενός τεχνικού λεξικού για να μη χρονοτριβούν καταγινόμενοι «εἰς πολὺπονον λεξιθηρίαν».²⁰

Με άλλα λόγια, παρότι η τεχνική είναι το σύμβολο και η συμπυκνωμένη ουσία της σύγχρονης εποχής, η γλώσσα που εκφράζει την εκσυγχρονιστική πρόθεση οικοδομεῖται στο ύφος της εποχής, το αρχαῖζον του ελληνικού 19ου αιώνα. Η αρχαία ελληνική γραμματεία αποτελεί λοιπόν μια αστείρευτη πηγή άντλησης και ανάπλασης όρων και σημασιών, κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται τόσο σε τεχνικές όσο και σε ιδεολογικές ανάγκες: στις ταυτόχρονες απαιτήσεις ενός επικοινωνιακού συστήματος που θα μπορεί να συνδέει τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό με τον μοντέρνο βιομηχανικό πολιτισμό της Δύσης – διεκδικώντας έτσι το κλέος αμφοτέρων.

Στον *Απόμαχο* του 1858 φιλοξενείται αγγελία για την προσεχή έκδοση σε τρεις τόμους των *Παλαιῶν Μαθηματικῶν* (*Veteres Mathematici*): «Ἀθηναίου. Περὶ μηχανημάτων, Ἐκ τοῦ Ἀπολλοδώρου, Πολιορκητικά, Ἐκ τοῦ Φίλω-

19. Στο ίδιο.

20. «Προλεγόμενα», Γ. Α. Χαντσερής, *Λεξικόν...*, ό.π., σ. θ'.

ως βελοποιϊκῶν λόγων δ' και ε', Βίτωνος Κατασκευὰς πολεμικῶν ὀργάνων και καταπελτικῶν, Ἡρωνος χειροβαλίστρας κατασκευὴν και συμμετρίαν, Ἡρωνος Μησιβίου βελοποιϊκά, Ἡρωνος Ἀλεξανδρέως πνευματικά, τοῦ αὐτοῦ, περὶ αὐτοματοποιητικῶν, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ κεστούς, Ὅπως χρῆ τὸν πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι». ²¹ Τὴν ἐκδοσὴν ἀναλαμβάνει ὁ Χαντσερής, ²² ὁ ὁποῖος εἶχε μελετήσει τὰ παραπάνω ἔργα γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν λεξικῶν τοῦ με τὸ ἐξῆς κίνητρο:

«Ὅθεν, πάνυ ἀναγκαίων ὄντων ἡμῖν τῶν συγγραμμάτων τούτων, δι' ἄλλα τε πλεῖστα, καὶ διὰ τὸν μέγαν ἐν αὐτοῖς εὕρισκόμενον θησαυρὸν τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὄρων, ἀρμοζόντων πληρέστατα πρὸς πλεῖστα τῶν καθ' ἡμᾶς τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ κατασκευασμάτων, σκοπὸν προϋθέμην ἐκδοῦναι αὐτά, ἵνα, πρὸς τοῖς εἰρημένοις [τοῖς ἐπιστήμοσιν, ἀλλὰ καὶ παντὶ λογίῳ], κατασταθῶσι καὶ κοινὰ πᾶσι τοῖς φιλογενέσι». ²³

Ἡ πρὸς κατασκευὴ τεχνικὴ ορολογία ἔχει τὴν τάση ὄχι μόνο νὰ μεταφράζει ἢ νὰ ἀποδίδει τοὺς σχετικούς ὀρους, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργεῖ ταυτόχρονα μιὰ γλωσσικὴ ἱστορία. Οἱ νεοπλασμένες λέξεις σχηματίζονται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν βέλτιστων ἐκείνων στοιχείων ποὺ φαίνεται νὰ ἀποδίδουν τὴν ἀφηρημένη σκέψη τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴ συγκεκριμένη ιδιόλεκτο τῆς τεχνικῆς ορολογίας. Δημιουργεῖται ἐτσι ἓνα νέο σημασιολογικὸ πεδίο, ὅπου ἡ ἐμπνευση ἀντλεῖται πρωτίστως ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ υλικὸ παλαιῶν ὄρων καὶ λέξεων. Καὶ βεβαίως, τὸ πεδίο αὐτὸ ἀποκλίνει σαφῶς ἀπὸ τὸν οικεῖο, τρέχοντα γλωσσικὸ κώδικα, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀκανόνιστος καὶ φάνταζε φτωχὸς γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις καὶ στὶς πειθαρχίες τῆς ἐπιστήμης.

Πάντως, τὸν Χαντσερή, ὁ ὁποῖος ἐπανέρχεται στὶς στήλες τῶν περιοδικῶν ἐπειδὴ ἀμφισβητοῦνται ἐπανειλημμένως οἱ λεξιπλασίες τοῦ, ²⁴ χρησιμο-

21. Ἀπόμαχος, 30 Μαρτίου 1858, σ. 382.

22. Ἡ ἐκδοσὴ δὲν ἐντοπίστηκε.

23. Ἀπόμαχος, 30 Μαρτίου 1858, ἀρ. 12, σ. 382. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1693 καὶ ὄχι τὸ 1663, ὅπως λανθασμένα ἀναφέρεται στὸν Ἀπόμαχο, βλ. *Veterum Mathematicorum Athenaei, Apollodori, Philonis, Bitonis, Heronis, et aliorum Opera. Graece et latine pleraque nunc primum edita. Ex Manuscriptis Codicibus Bibliothecae Regiae*, Παρίσι, Typographia regia, 1693.

24. Σοβαρὲς ἀντιρρήσεις διατυπώθηκαν γιὰ τὸ πόνημα τοῦ Χαντσερή περὶ στρατιωτικῶν παραγγελμάτων: *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἀσκήσεσι καὶ ταῖς τακτικαῖς κινήσεσι τοῦ στρατοῦ παραγγελμάτων / μετὰ σημειώσεων, μαρτυριῶν καὶ παραπομπῶν*, τυπ. Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1860. Βλ. Κ. Γ. Καρατζάς, «Περὶ τῶν στρατιωτικῶν παραγγελμάτων», Ἀπόμαχος, 1η καὶ 15

ποιούν ο Αντώνιος Ηπίτης και ο Στέφανος Κουμανούδης. Στον πρώτο, αξιωματικό του Πυροβολικού και γόνο οικογένειας αξιωματικών, οφείλουμε τη συστηματοποιημένη δημοσίευση (από το 1895) της Όνοματολογίας Στρατιωτικής, Ναυτικής, Αρχιτεκτονικής, Οικοδομικής, Σιδηροδρομικής, Ατμομηχανικής, ὄρους Φυσικής, Χημείας κ.λπ.²⁵ Το συγκεκριμένο έργο απευθύνεται ρητώς από τον συντάκτη του προς τους στρατιωτικούς, τους ναυτικούς, τους πολιτικούς μηχανικούς και τους σιδηροδρομικούς. Στον πρόλογο αυτού του λεξικού, όπου αναφέρονται όσοι με μελέτες ή παράλληλες εργασίες συνέβαλαν στην έκδοση, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον «αείμνηστο καὶ πολυμαθῆ» Χαντσερή, ο οποίος ήταν, σύμφωνα με τον Ηπίτη, ο «πρῶτος πλουτίσας τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν διὰ τοιαύτης ὠφελιμοτάτης ἐργασίας».²⁶

Ο Στέφανος Κουμανούδης, ο οποίος μας προσέφερε τη συστηματική καταγραφή των νεολογισμών που πλάστηκαν στη λόγια γλώσσα για να δηλωθούν νέες έννοιες,²⁷ αναγράφει στον Πίνακα παραπομπών της Συναγωγῆς δύο δημοσιεύματα του Χαντσερή,²⁸ το *Λεξικὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν* και το *Σκευολόγιον στρατιωτικόν*.²⁹ Στο πρώτο, το *Λεξικόν*, υπάρχει αλφαβητικό ευρετήριο των ὀρων και η σελίδα που απαντώνται. Σε αυτό ακριβώς το ευρετήριο φαίνεται πως ανέτρεξε ο Κουμανούδης για να καταγράψει όχι μόνον την ειδικευμένη ορολογία, αλλά και λέξεις που επέζησαν μέχρι σήμερα και έμειναν σε κοινή χρήση δηλώνοντας ὀρους και έννοιες της καθημερινῆς ζωῆς – ὅπως, για παράδειγμα, το επίθετο «αναποφλοίωτος», το ρῆμα «ανασφυρηλατῶ», το ουσιαστικό «κασσιτέρωμα» και πολλά άλλα.

Ιουνίου 1860, σ. 243-248, 249-260 και 15 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 313-327. Επίσης «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Απόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 329-344.

25. Ο πλήρης τίτλος: *Λεξικὸν Γαλλο-Ἑλληνικὸν καὶ Ἑλληνο-Γαλλικὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὄρων: περιλαμβάνον ἐπεξηγηματικῶς Όνοματολογίαν Στρατιωτικὴν, Ναυτικὴν, Αρχιτεκτονικὴν, Οἰκοδομικὴν, Σιδηροδρομικὴν, Ατμομηχανικὴν, ὄρους Φυσικῆς, Χημείας, Ἱππολογίας, Ἱππευτικῆς, Στρατιωτικοῦ Δικαίου, Ἀλληλεθνοῦς Δικαίου, κ.τ.λ. / Dictionnaire des termes scientifiques et techniques*, Αθήνα, 1895-1898.

26. Βλ. τον «Πρόλογο» στο Α. Ηπίτης, *Λεξικὸν Γαλλο-Ἑλληνικὸν καὶ Ἑλληνο-Γαλλικόν...*, ὁ.π., τ. 1, 1895, σ. 5.

27. Βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). *Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας, 1999.

28. Βλ. Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία και κριτική στον 19ο αιώνα, Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί ὀροι από τη Συναγωγή του Σ. Α. Κουμανούδη*, Αθήνα, Ερμῆς, 1988, σ. 61-62.

29. *Σκευολόγιον στρατιωτικόν, Ἦτοι ἔλεγχος τῶν ἐν τοῖς στρατοῖς, ἰδίᾳ δ' ἐν τῷ πυροβολικῷ, χρησίμων: Οἶον ἀφετηριῶν, ὄπλων, μηχανῶν, ὀργάνων, ἐργαλείων, ἐπίπλων καὶ ἄλλων πλείστων*, εκδ. του Εθνικοῦ Τυπογραφείου, 1870.

Ονήσανδρος

Από τα τέσσερα στρατιωτικά περιοδικά που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα ξεχωρίσουμε τον *Ονήσανδρο*, επειδή καταρχάς μέσα από τις στήλες του αναδεικνύεται η μέριμνα για τη δημιουργία του νεοπαγούς γλωσσικού κώδικα που θα εξυπηρετούσε τη διάχυση της νέας γνώσης και την παγίωση της τεχνικής ορολογίας η οποία ήταν απαραίτητη για επικοινωνιακούς και εντελώς χρηστικούς λόγους στο πεδίο των κατασκευών. Επιπλέον, η μεγάλη ποικιλία των δημοσιευμάτων του συγκεκριμένου περιοδικού επιτρέπει να αναδειχθεί η πλούσια σχέση με τη διεκδικούμενη εθνική παράδοση της Αρχαιότητας – κάτι που άλλοτε προβάλλεται ως αναγκαιότητα και άλλοτε προκύπτει σχετικά αβίαστα ως φυσιολογική γλωσσική κληροδοσία. Χαρακτηριστικά δημοσιεύματα της δεύτερης περίπτωσης, το άρθρο «*Περὶ στρατιωτικῶν ἐγκλημάτων ἐν τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν*» ή οι βιογραφίες του Φειδία, του Επαμεινώνδα, του Μιλτιάδη, μαζί με του Οδυσσέα Ανδρούτσου και του Αντωνίου Κριεζή, ανάμεσα σε εκείνες του Ναπολέοντα ή διάφορων Γερμανών, Γάλλων και Αμερικανών στρατηγών.

Ο Ιωάννης Ρόδιος (1833-1906) αναλαμβάνει την έκδοση του δεκαπενθήμερου περιοδικού, που φέρει τον υπότιτλο *Ἐφημερίς τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν στρατοῦ καὶ τῆς ἐθνοφυλακῆς, Περιέχουσα πᾶν ὃ,τι σπουδαῖον στρατιωτικὸν ἢ ἐπιστημονικὸν ἀντικείμενον μετὰ ἐπισήμου παραρτήματος, «αἰσθανόμενος τὴν ὠφέλειαν, ἣτις δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως τῶν γνώσεων παντὸς στρατιωτικοῦ, καὶ ἰδίως τῶν ἐνασχολουμένων εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα*». Στη συνέχεια διευκρινίζει:

«Καθὸ δὲ στρατιωτικός, ἐν πρώτοις θέλω διεξέλθῃ τὰ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, ἐπομένως περιγράψῃ καὶ ἀναπτύξῃ τὰ σπουδαιότερα τῶν δημοσίων ἔργων τῶν ἤδη ἐνεργουμένων ἢ ἐνεργηθησομένων ἐν Ἑλλάδι, ἰδίως περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποξηράνσεως τῶν λιμνῶν, τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν μεταλλείων, τῆς ἀρδεύσεως τῶν γαιῶν, τῆς κατασκευῆς τῶν ὁδῶν καὶ γεφυρῶν».³⁰

Ο Ρόδιος μετά από σπουδές στη Σχολή Ευελπίδων κατατάχτηκε στο Πυροβολικό και, αφού τελειοποίησε τις σπουδές του στη Γαλλία και στο Βέλγιο, μετατάχθηκε στο σώμα των Γενικών Επιτελών. Όπως δηλώνεται στον *Ονήσανδρο*

30. περ. *Ονήσανδρος*, στο φυλλάδιο 1, 1η Αυγούστου 1864, σ. α'.

(1865), ο Ρόδιος είχε αναλάβει τα μαθήματα της πολεμικής τέχνης στη Σχολή Ευελπίδων, για τα οποία και συνέγραψε τα *Μαθήματα Πολεμικής Τέχνης*.³¹

Ας σημειωθεί ότι ο πατέρας του, Παναγιώτης Ρόδιος (1789-1851), υπήρξε βασικός συντάκτης του βραχύβιου στρατιωτικού περιοδικού *Έφορος Στρατιωτικός/Erphore militaire*.³² Το συγκεκριμένο έντυπο, με μηνιαία περιοδικότητα, κυκλοφόρησε στο Ναύπλιο το 1834 από τον Κωνσταντίνο Αξελό,³³ σε δίγλωσση έκδοση, ελληνικά και γαλλικά, με τη φιλοδοξία να ενταχθεί στη διεθνή στρατιωτική βιβλιογραφία της εποχής. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Παναγιώτης Ρόδιος, που έκανε στρατιωτική και πολιτική καριέρα στην Ελλάδα μετά το 1821 και ανήκε ως σπουδαστής στο Παρίσι στον στενό κύκλο του Κοραή, είχε επιχειρήσει να μεταφράσει επτά τραγωδίες του Σοφοκλή.³⁴

Σκοπός του πρώτου εκδότη του περιοδικού, Ιωάννη Ρόδιου,³⁵ είναι «ἕκαστος ἐκ τῶν συνδρομητῶν» να αποκτήσει «βαθμηδὸν (...) βιβλιοθήκην πε-

31. Αναφέρεται στη *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (Π. Δρανδάκη), όπου το σχετικό λήμμα για τον Ιωάννη Ρόδιο. Σειρά με τίτλο «Περὶ πολεμικῆς Τέχνης» δημοσιεύεται στο περ. Ὀνήσανδρος, χωρίς να αναφέρεται το ὄνομα του συγγραφέα, ἀπὸ τὴν 1η Ἰουλίου 1867 (φυλλάδιο 69) μέχρι τὴν 1η Μαΐου 1868 (φυλλάδιο 89). Ἀπὸ ἀγγελία τοῦ περιοδικοῦ πληροφοροῦνται οἱ ἀναγνώστες ὅτι ὅσοι ἐπιθυμοῦν μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν σὲ «ἴδιον βιβλίον» τὸ δημοσίευμα ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ «Ἑρμῆ».

32. Ὁ πλήρης τίτλος: *Έφορος Στρατιωτικός: ὑπομνήματα στρατιωτικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων: βίοι εὐδοκιμησάντων κατὰ τὸν ἀγῶνα, προσφοραὶ καὶ βοηθήματα Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας/Erphore militaire*. Βλ. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Στρατιωτικὴ βιβλιογραφία καὶ ιστοριογραφία μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821: Ἡ περίπτωση τῆς ἐκδόσεως *Έφορος Στρατιωτικός* (Ναύπλιο, 1835) καὶ τοῦ συγγραφέα τῆς Παναγιώτη Ρόδιου», *Στρατιωτικὴ Επιθεώρηση* 108 (2006), σ. 108-125.

33. Ὁ στρατιωτικὸς Κωνσταντῖνος Αξελός, πρωτεργάτης γιὰ τὴ δημιουργία μόνιμου τακτικοῦ στρατοῦ στὴν Ελλάδα, διοικητὴς τὸ 1832 τῆς Σχολῆς Ευελπίδων, υπήρξε εισηγητὴς τοῦ στρατοδικείου ποὺ δίκασε τοὺς δολοφόνους τοῦ κυβερνήτη Καποδίστρια. Βλ. *Μεγάλη Στρατιωτικὴ καὶ Ναυτικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Λεξικόν*, τ. Β', Ἀθήνα, 1929, σ. 171 καὶ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Αξελό στὸ Ἀνδρέας Καστάνης, *Ἡ Στρατιωτικὴ Σχολὴ τῶν Ευελπίδων κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς, 1828-1834*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, 2000, σ. 142-144, 43, 56, 101 καὶ ἀλλοῦ.

34. Δεν ὑπάρχει ἐνδειξη τῆς τύχης τοῦ εγχειρήματος, βλ. Π. Σαβοριανάκης, *Ὁ Παναγιώτης Ρόδιος καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ (1789-1851)*, Ἀθήνα, ἐκδ. Σαββάλας/Διεθνὲς Κέντρο Μεταφραστῶν καὶ Λογοτεχνῶν Ρόδου, 2003, σ. 44-45.

35. Μετὰ τὸ φυλλάδιο 86 (15 Μαρτίου 1868) τὴν ἐκδοση ἀνέλαβε ὁ Ἀγάθωνας Βουγιούκας, ἀξιωματικὸς τοῦ Πεζικοῦ, βλ. τὴ σχετικὴ εἰδοποίηση τοῦ Ρόδιου στὸ περ. Ὀνήσανδρος, στὸ φυλλάδιο 85, 1η Μαρτίου 1868, σελ. 120. Με τὴν καινούργια διεύθυνση, ἀν καὶ τὸ ἐπίσημο μέρος διογκώνεται, συνεχίζεται ἡ δημοσίευση ἀρθρῶν ἐπιστημονικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποῖα ὁμως ἔχουν ἐφαρμογές στὰ στρατιωτικά.

«...είχουσιν πάντα τὰ ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμα προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῆς ἑαυτοῦ ἐποχῆς».³⁶ Το Πρόγραμμα του περιοδικού απευθύνεται στον στρατιωτικό μηχανικό «μοντέλο» που περιγράφηκε ἤδη. Ως εκ τούτου, το περιοδικό περιέχει «μέρος μὴ ἐπίσημον» με «ἄρθρα στρατιωτικὰ ἢ ναυτικά», «ἐκθέσεις επιστημονικὰς ἀναγομένας εἰς τὴν ἀστρονομίαν, τὴν φυσικὴν, τὴν χημείαν, τὴν μετεωρολογίαν, τὴν φυσικὴν ἱστορίαν, τὴν μηχανικὴν, τὰς ἀνακαλύψεις, τὴν γεωγραφίαν, τὴν γεωλογίαν κ.λπ.», «ἐκθέσεις βιομηχανικὰς – δημόσια ἔργα», βιογραφίες καὶ παράρτημα με διατάγματα, νόμους, ἐγκυκλίους του Υπουργείου των Στρατιωτικῶν, σχόλια γιὰ τὴ στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία καὶ μεταβολές στο στράτευμα.³⁷

Χάριν των συνδρομητῶν, οἱ οἱποῖοι απευθύνουν τὴν ἐρώτησιν «τίς ἦτο ὁ Ὀνήσανδρος», ἡ σύνταξις τοῦ περιοδικοῦ χρησιμοποιεῖ «τὴν περὶ αὐτοῦ γνῶμιν τοῦ ἀοιδήμου Κοραῆ»:

«Ὅτι ἦτον Ἕλλην καὶ τὸ γένος καὶ τὴν θρησκείαν ὁ Ὀνήσανδρος, μαρτυρεῖται ἀπ’ αὐτὸ τὸ (σωζόμενον) σύγγραμμα (τὸ ἐπιγραφόμενον «Στρατηγικός»). (...) Ἔζη περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, ἤγουν εἰς ἐκείνην τοῦ χρόνου τὴν περίοδον, ὅτε ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἃν δὲν ἤκμαζε πλέον, ἐγράφετ’ ὅμως ἀκόμη μὲ κάποιον κάλλος, ἀπ’ ἐκείνους μάλιστα, ὅσοι δὲν ἐκοπίαζαν ματαίως νὰ μιμῶνται τὸ ὕφος τῶν παλαιῶν, ἀλλ’ ἔγραφον, ὡς τὸ ἐσυγχῶρει ἢ τότε τῆς γλώσσης κατάστασις».³⁸

Απὸ τον Κοραῆ μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ὀνήσανδρος σύμφωνα με τὸ λεξικό Σουΐδα (Σούδα)³⁹ πιθανόν νὰ ἦταν πλατωνικός φιλόσοφος.⁴⁰

Τὸ ἔργο τοῦ Ὀνήσανδρου, ἀπὸ τα παλαιότερα ἱστορικὰ μνημεῖα τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς στρατηγικῆς, ἐκδόθηκε, τὸ 1822, ἀπὸ τον Κοραῆ στο Παρίσι ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Φερμίνου Διδότου καὶ ἀφι-

36. περ. Ὀνήσανδρος, φυλλάδιο 1, 1η Αὐγούστου 1864, σ. β’.

37. «Πρόγραμμα», στὴ 2η σελίδα τοῦ ἐξωφύλλου, περ. Ὀνήσανδρος, φυλλάδιο 85, 1η Μαρτίου 1868.

38. περ. Ὀνήσανδρος, φυλλάδιο 5, 1η Οκτ. 1864, σ. 9-10.

39. «Ὀνήσανδρος, φιλόσοφος Πλατωνικός. Τακτικά, Περί στρατηγημάτων, Ὑπομνήματα εἰς τὰς Πλάτωνος Πολιτείας», Βυζαντινὸ Λεξικὸ Σουΐδα, εἰς. Βασ. Κατσαρός, ἐκδ. Θύραθεν, 2002, σ. 842.

40. Τὸ παράθεμα τοῦ περ. Ὀνήσανδρος ἀντιγράφεται ἀπὸ τα Προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κοραῆ, Ὀνησάνδρου Στρατηγικός καὶ Τυρταίου τὸ πρῶτον ἐλεγείον, Παρίσι, ἐκδ. Firmin Didot, 1822, σ. ζ’-η’.

ερώθηκε «τοῖς ὑπὲρ Ἑλευθερίας στρατευομένοις Ἕλλησι». Ἐκτοτε ο Ὀνήσανδρος επανεκδόθηκε άλλες δύο φορές.⁴¹ Δέκα χρόνια μετά την έκδοση του Κοραή, το 1832, στο Βουκουρέστι τυπώνεται «ὑπὸ Γ[εωργίου] Ἀποστόλου Σκαλιστήρα, τοῦ ἐκ Ρενδίνης τῶν Ἀγράφων»⁴² και πάλι απευθύνεται «τοῖς ὑπὲρ Ἑλευθερίας στρατευομένοις Ἕλλησι». Η συγκεκριμένη έκδοση γίνεται με δαπάνη του Σκαλιστήρα, ο οποίος επιχειρεί να μεταφράσει στην καθομιλούμενη της εποχής το γαλλικό κείμενο που είχε δημοσιευτεί από τον Κοραή, με σκοπό να διανεμηθεί δωρεάν «τοῖς ἐν Ἑλλάδι ἀξιωματικοῖς καὶ ἐν τοῖς σχολείοις». Το 1897, «εἰς τὰς (...) κρίσιμους καταστάσεις τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν βίου»,⁴³ απαντάται μία άλλη μετάφραση του Ὀνήσανδρου του Μιχαήλ Κωνσταντινίδη, «πρώην καθηγητοῦ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐν Λονδίνῳ», σε μικρό εύχρηστο σχήμα «ὅπως διανεμηθῇ δωρεάν τοῖς νῦν ἀνδρείως μαχομένοις ἀξιωματικοῖς». Οι Ἕλληνες του ὕστερου 19ου αἰώνα βαδίζουν συνοδευμένοι από το γνώριμο πνεῦμα, αρχαίας προέλευσης, καταλυτικό στις επεμβάσεις του τις κρίσιμες ώρες. Ο αρχαῖος κόσμος εμπνέει τους κοσμοπολίτες Ἕλληνες στρατιωτικούς μηχανικούς, επειδή τους θέλγει η εξιδανικευμένη ανωτερότητα και πληρότητά του. Το κυριότερο όμως, παραδίδει έναν εξοπλισμό με δοκιμασμένα εφόδια, του οποίου οι αξίες απελευθερώνονται από το παρελθόν ώστε να προσφέρουν εγγύηση για το μέλλον. Το γεγονός ότι ο Ρόδιος επέλεξε για ὄνομα του περιοδικού τον Ὀνήσανδρο και η άμεση αναφορά στον Κοραή μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι τουλάχιστον ο υπεύθυνος της έκδοσης μετρά, ενδεχομένως και οι συνεργάτες του περιοδικού, με τα «γράδα»⁴⁴ του ίδιου του Κοραή την πυκνότητα των λέξεων ώστε να δοθούν εντελέστερες λύσεις για τη διαμόρφωση της στρατιωτικής ονοματολογίας. Ο Κοραής, αποβλέποντας στη «διόρθωσιν» και στον «καθαρόν» της κοινῆς γλώσσας, πρώτος συνέστησε την αξιοποίηση του λεξιλογικού θησαυρού των αρχαίων ελληνικῶν με τη μορφή, σημασιολογικῶν κυρίως, νεολογισμῶν για την αντικατάσταση ξένων λέξεων ή την

41. Για τις προ του Κοραή εκδόσεις, βλ. τα «Προλεγόμενα» του ίδιου του Κοραή, στο *Ὀνήσανδρου Στρατηγικός...*, ὁ.π., σ. η' - ι'.

42. Έκδοση: τυπ. Ι. Ηλιάδου.

43. σ. α' του «Προλόγου». Έκδοση: Αθήνα, τυπ. Π. Δ. Σακελλάριου.

44. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ¹⁰2009, σ. 112. Για τη σχέση του Διαφωτισμού με τις νεολογίες, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Προλεγόμενα. Λεξικογραφία και ιδεολογία», στο Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Αθήνα, Ερμής, 1980 (1η έκδ.: 1900), σ. xxxix-xl και xlvii-xlviii.

απόδοση νέων εννοιών.⁴⁵ Βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι, ως αξιωματικός, ο Κόραϊος ακολουθεί την έμμεση εθνική δράση του Κόραϊ, μέσω της κυκλοφορίας ενός περιοδικού στο οποίο επιτυγχάνεται η «μετακένωση» των τεχνολογικών καινοτομιών της Δύσης. Μπροστά στο νέο, λοιπόν, τα δάνεια από το παρελθόν διαπλάθουν το παρόν και καθορίζουν τη στάση για το μέλλον. Το ζήτημα πάντως της γλώσσας και της παιδείας, και μάλιστα εκείνης των στρατιωτικών μηχανικών, παίρνει ευρύτερες διαστάσεις, πέραν εκείνων της εσωτερικής ανασυγκρότησης, και εν πολλοίς συντάσσεται με την επίσημη εθνική ιδεολογία του προορισμού και του αλυτρωτισμού.

Σιδηρόδρομοι

Η διάρθρωση και η θεματολογία των ελληνικών στρατιωτικών περιοδικών δεν παρουσιάζει πρωτοτυπία, με την έννοια ότι μιμείται, σε μεγάλο βαθμό, αντίστοιχα γαλλικά περιοδικά.⁴⁶ Τούτο συμβαίνει, επειδή τόσο οι εκδότες όσο και οι συντάκτες των δημοσιευμάτων, άρθρων, μελετών ή εκθέσεων, είχαν συνδεθεί, ως σπουδαστές, με το μοντέλο του «κρατικού» μηχανικού της Ecole Polytechnique της Γαλλίας και των σχολών «εφαρμογών» (Écoles d'application), της École Nationale des Ponts et Chaussées, της École des Mines, της École du Genie Maritime κ.ά.⁴⁷ Παρομοίως και η λογοτεχνία που τα διανθίζει περιλαμβάνει μεταφράσεις από τη γαλλική γλώσσα διηγημάτων με πλοκή που εμπνέεται από τη στρατιωτική ζωή ή από πολεμικά γεγονότα.⁴⁸

45. Βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Δημαράς κ. ά., *Διήμερο Κόραϊ, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κόραϊ*, 29-30.04.1983, Αθήνα, εκδ. Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 1984 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ποιότητας στη χρήση της γλώσσας μας», στο Γεώργιος Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011, σ. 27-31 (ιδίως σ. 28-29) και Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Το γλωσσικό ζήτημα στους χρόνους του νεοελληνικού Διαφωτισμού: Αδαμάντιος Κόραϊς», στο ίδιο, σ. 123-139.

46. Βλ. Konstantinos Chatzis, Georges Ribeill, «Des périodiques techniques par et pour les ingénieurs. Un panorama suggestif, 1800-1914», στο Patrice Bret, Konstantinos Chatzis, Liliane Hilaire-Perez (επιμ.), *La presse et les périodiques techniques en Europe 1750-1950*, Παρίσι, L'Harmattan, 2009, σ. 115-157.

47. Για τους όρους ανάδυσης και διαμόρφωσης του επαγγέλματος των μηχανικών στη Γαλλία και σε άλλες, εκτός της ελληνικής, χαρακτηριστικές εθνικές περιπτώσεις, βλ. Γ. Αντωνίου, *ό.π.*, (σημ. 1), σ. 43-79.

48. Βλ. για παράδειγμα «Ιστορία ενός Ζουάβου. Σκηναί στρατιωτικού βίου», που δημοσιεύεται σε συνέχειες για έναν περίπου χρόνο από την 1η Φεβρουαρίου 1865 στον *Ονήσαν-*

Στο περιοδικό *Απόμαχος* διαβάζουμε το 1857, μεταφρασμένη από τη γαλλική γλώσσα και δημοσιευμένη σε συνέχειες, «Επιστολή συμβουλευτική», η οποία απευθύνεται από πατέρα στρατιωτικό «τῷ υἱῷ αὐτοῦ», απόφοιτο της *École spéciale militaire de Saint-Cyr*. Η επιστολή έχει χαρακτήρα πραγματείας και αναφέρεται σε διάφορα θέματα που αφορούν τον στρατό αποκλειστικώς, αλλά και σε ζητήματα στρατιωτικής πειθαρχίας ή προσωπικής υγιεινής. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και μικρό υποκεφάλαιο με τον τίτλο «Σιδηρόδρομοι».

«Ὁ δρόμος, ἐν ταῖς μελλούσαις ἐκστρατείαις, θὰ γίνηται διὰ τοῦ σιδηροδρόμου, καὶ ὅμως πιστεύω ὅτι εἰς τὸν πόλεμον θὰ χρειάζωνται πάντοτε οἱ πόδες. Ἄλλοτε μὲν ἐγένετο ἐσπευσμένη ὁδοιπορία, ἵνα φθάσῃ ὁ στρατὸς εἴτε εἰς θέσιν εἴτε εἰς στενόν τι πρότερον τοῦ ἐχθροῦ, ἐφεξῆς δὲ πάντοτε θὰ ὁδοιπορῶμεν κατὰ σπουδὴν μέχρις οὗ ἄρχεται ὁ σιδηρόδρομος, ἵνα προλάβωμεν τὸν ἐχθρόν, κόπτοντες τὸν δρόμον τοῦτον, ἢ ἐμποδίζοντες τὸν ἐχθρόν, νὰ τὸν κόψῃ. Ἴσως οἱ πόδες ὀλίγον κοπιάσωσι, διότι ἔνθα καὶ ἔνθα θὰ εὕρωμεν σιδηρόδρομον, ἀλλὰ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ κοπιάσωσι πολὺ περισσότερον, διότι ἄλλως δὲν προλαμβάνομεν τοὺς πολεμίους, ὅταν οὗτοι προχωρῶσι διὰ τοῦ σιδηροδρόμου. Ἀλλὰ τοὺς σιδηροδρόμους πολλάκις θὰ ἀναγκαζώμεθα νὰ καταστήσωμεν ἀχρήστους, καὶ τότε ἀνυπόφεκτος ἡ ὁδοιπορία, εἰς δὲ τὴν Ἀφρικὴν θὰ ἀργήσωμεν νὰ ἔχωμεν τῶν σιδηροδρόμων τὴν βοήθειαν».⁴⁹

Στο εκτενές δημοσίευμα διαφαίνεται πώς συσχετίζονται η πολεμική τέχνη και τα στρατιωτικά έργα και πώς αυτά υλοποιούνται μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η σημασία που δινόταν από τους στρατιωτικούς στον σιδηρόδρομο (μέχρι και τους μεγάλους πολέμους του 20ού αιώνα) είναι αυτονόητη: σε επιχειρησιακό επίπεδο η επιτυχία τους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη μείζονα αυτή εφεύρεση της εποχής. Επόμενο είναι ο σχεδιασμός και η επέκταση του σιδηροδρόμου να αποτελεί βασική μέριμνα της πολεμικής προπαρασκευής και όχι ένα απλό μέλημα της πολιτείας για την εξυπηρέτηση των αναγκών του βιομηχανικού κόσμου. Η τεχνολογία επηρέαζε και διαμόρφωνε καταλυτικά τη στρατιωτική θεωρία και την τέχνη του

δρο. Πρόκειται για το μεταφρασμένο από τα γαλλικά μυθιστόρημα του Gustave Graux, *Le roman d'un Zouave, scènes de la vie militaire*, Παρίσι, 1864.

49. «Γάλλου ἀντισυνταγματάρχου. Ἐπιστολή συμβουλευτική τῷ υἱῷ αὐτοῦ, ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Α. Κύρου ἐξερχομένῳ», *Απόμαχος*, 30 Νοεμβρίου 1857, σ. 229.

πολέμου και μετρίαζε τις σχετικές δυσκολίες διεξαγωγής των επιχειρήσεων, αφού οι σιδηρόδρομοι προσέφεραν προφανή πλεονεκτήματα, κυρίως με την ταχεία μεταφορά μεγάλων δυνάμεων σε ανθρώπινο ή/και πολεμικό υλικό σε μακρινές αποστάσεις.

Στα τέσσερα στρατιωτικά περιοδικά που μελετήθηκαν για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου μία μόνη δημοσίευση, στον *Όνησανδρο* από τον αξιωματικό Ιωάννη Γιαννήσαρλη,⁵⁰ ασχολείται με τον «ελληνικό» σιδηρόδρομο.⁵¹ Τις δεκαετίες 1840 και 1850, που κυκλοφορούν ο *Στρατιωτικός Άγγελος* και ο *Άπόμαχος*, ο σιδηρόδρομος δεν αποτελεί ακόμη πεδίο τεχνολογικής αιχμής για το ελληνικό κράτος, το οποίο διαθέτει μέχρι το 1862 μόνον 150 χιλιόμετρα αμαξιτών οδών και 547 χιλιόμετρα μέχρι το 1882.⁵² Η μοναδική γραμμή σιδηρόδρομου που ενώνει τα οκτώμισι χιλιόμετρα ανάμεσα στην Αθήνα και τον Πειραιά κατασκευάστηκε σε διάστημα δώδεκα ετών, μεταξύ 1857 και 1869.⁵³

Στη μελέτη με τίτλο «Γενικαὶ σημειώσεις περὶ σιδηροδρόμων καὶ ἰδίως περὶ τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ»⁵⁴, παρουσιάζεται η ιστορία της κατασκευής των σιδηροδρόμων «οἷτινες μεταφέρουν πραγματείας καὶ ἐπιβάτας», αναδεικνύοντας τα πλεονεκτήματα «ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν»⁵⁵ με παραδείγματα από την Αγγλία, τη Γαλλία, την Πρωσία και το Βέλγιο. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της δημοσίευσης αναφέρονται οι όροι της παραχώρησης, της κατασκευής και της χρήσης από γαλλική εταιρία που είχε αναλάβει την περίοδο εκείνη το έργο, καθώς επίσης και πολλές τεχνικές λεπτομέρειες περί της «διαχαράξεως» της γραμμής.⁵⁶

50. Απαντάται και ως Γιανήσαρλης ή Γενήσαρλης και Γενίσαρλης (Κωνσταντινούπολη 1824-Αθήνα 1886).

51. Στο περ. *Ἑλλην Στρατιώτης...*, 15 Ιαν. 1871, απαντάται δημοσίευση που αναφέρεται στους γαλλικούς σιδηροδρόμους σε μετάφραση από τα γαλλικά του Ι. Μαρκόπουλου, υπολογαγού του Μηχανικού, με τίτλο «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν οἰκονομικῆς κατασκευῆς σιδηροδρόμων ὑπὸ Morandière, ἀρχιμηχανικοῦ τῶν γεφυροποιῶν», σ. 3-19.

52. Μαρούλα Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 103.

53. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σ. 47-52 (ιδίως 50-51).

54. Βλ. περ. *Όνησανδρος*, 15 Αυγούστου, σ. 49-55, 15 Σεπτεμβρίου, σ. 111-117, 1η Οκτωβρίου, σ. 142-148, 1η Δεκεμβρίου 1864, σ. 247-253.

55. περ. *Όνησανδρος*, 15 Αυγ. 1864, σ. 53.

56. Βλ. περ. *Όνησανδρος*, 1η Δεκεμβρίου 1864, σ. 247-253. Η Εταιρία είχε αναλάβει με βασιλικό διάταγμα του Μαΐου 1861 την κατασκευή του έργου, αλλά η προσπάθεια βραδυπορούσε λόγω της ρευστής πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε μετά την έκπτωση του βασιλιά

Ο συγγραφέας αποδίδει τους όρους, κυρίως από τη γαλλική ορολογία, με λόγια και αρκετά εκλεπτυσμένη γλώσσα στην αρχαϊζουσα. Αναφέρουμε για παράδειγμα:

«Ράβδοι ἐν σχήματι ἀμανίτου (*raits a champignons*). (...) Τὸ προσκεφάλαιον [*coussinet*] συντίθεται ἀπὸ τὸ μέρος, ὅπερ ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν δοκῶν, καὶ ἀπὸ δύο ἐξέχοντα μέρη (...). Ἡ μικρὰ κολλυρίς ἢ προσκεκολλημένη πρὸς τὸ κάτω μέρος τῆς ράβδου εἰσέρχεται ἐντὸς κοιλώματος ἡμικυκλικοῦ, ὑπάρχοντος ἐντὸς τῆς μικροτέρας τῶν ἐξοχῶν, καὶ διατηρεῖται διὰ ξυλίνης σφηνὸς (...), πληρούσης τὸ μεταξύ τῶν ἐξοχῶν διάστημα. Τὸ προσκεφάλαιον στερεώνεται [*sic*] ἐπὶ τῶν δοκῶν διὰ σιδηρῶν γόμφων».⁵⁷

Ο Γιαννήσαρλης αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων⁵⁸ ως αξιωματικός του Μηχανικού και διετέλεσε καθηγητής Χωρομετρίας στο Σχολεῖο των Τεχνών από τον Σεπτέμβριο 1863 μέχρι τον Μάιο 1871.⁵⁹ Η σταδιοδρομία του συνδέεται με τα έργα υποδομής που υλοποιήθηκαν στην Αθήνα, η οποία ως πρωτεύουσα έπρεπε να ανασχεδιαστεί επάνω σε ένα οργανωμένο και ορθολογικό ρυμοτομικό σχέδιο, να υποστηρίζεται από ένα δίκτυο ύδρευσης, να αποκτήσει σύγχρονους τρόπους μεταφοράς και ούτω καθεξής. Υπηρέτησε στο υπουργείο των Εσωτερικών ως αρχιτέκτονας του σχεδίου πόλης και έλαβε μέρος στη σύνταξη του ρυμοτομικού σχεδίου του 1864 – μάλιστα, στην προσπάθεια διόρθωσης του σχεδίου στις αρχές του 1870, ήλθε αντιμέτωπος με όσους είχαν συμφέροντα σε παρόδια οικόπεδα ή κτήματα.⁶⁰ Υπό την εποπτεία του, τη δεκαετία του 1870, κατασκευάστηκε το πρώτο σύγχρο-

Όθωνα. Τελικά η σύμβαση αυτή ακυρώθηκε και το 1867 ανέλαβε άλλη εταιρία, βλ. Α. Παπαγιαννάκης, *ό.π.*, σ. 50-51.

57. περ. Όνήσανδρος, 1η Οκτ. 1864, σ. 147.

58. Από διάταγμα της 16 Μαΐου 1846, «Περὶ διαλύσεως τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων», μαθαίνουμε ότι τη νύχτα της 11ης προς τη 12η Απριλίου 1846 έγινε «στάσις ἔνοπλος ἐκ προμελέτης ἐκ μέρους ὄλων τῶν μαθητῶν [τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων] ἐξαιρουμένων τῶν Γεωργίου Σούτζου καὶ Ἰωάννου Γενίσαρλη τῆς 7ης κλάσεως» με αποτέλεσμα την προσωρινή διάλυση της Σχολῆς, βλ. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικὸ καθεστῶς τῆς παιδικῆς ηλικίας καὶ τῆς νεότητος (1833-1900)*, Αθήνα, εκδ. Ι.Α.Ε.Ν., τ. Α', 1988, έγγραφο 171, σ. 52. Για τη στάση αυτή, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *Ο ελληνικὸς στρατὸς στὴν πρώτη οθωνικὴ δεκαετία (1833-1843). Πολιτικὴ οργάνωση καὶ πελατειακὲς σχέσεις*, διδακτορικὴ διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 241 καὶ «Περὶ τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων», *Στρατιωτικὸς Ἄγγελος*, 1η Μαΐου 1846, σ. 141-142.

59. Κ. Η. Μπίρης, *Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, 1957, σ. 502.

60. Κ. Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι...*, *ό.π.*, σ. 163-164.

νο δίκτυο διανομής νερού στην πόλη, μήκους 20.500 μέτρων.⁶¹ Μεταξύ των ετών 1876 και 1878, ο Γιαννήσαρλης συνέλαβε και πραγματοποίησε τη διάνοιξη της λεωφόρου Αλεξάνδρας για να συνδεθεί η παλαιά οδός Πατησίων με την οδό της Κηφισιάς, δηλαδή η λεκάνη του Κηφισού με τη λεκάνη του Ιλισού. Ένα άλλο μείζον έργο όμως είναι εκείνο που πρωτίστως δείχνει την αντίληψή του για τη λειτουργία μιας σύγχρονης πόλης: η διάνοιξη της λεωφόρου Συγγρού, με την οποία συνδέεται ευθύγραμμα η Αθήνα με τη φαληρική ακτή, οφείλεται επίσης στον Γιαννήσαρλη.⁶²

Εκείνο λοιπόν που έμελλε να «ανακαλυφθεί» από τους λογοτέχνες της γενιάς του '30, δηλαδή η πραγματική και συμβολική ταυτότητα της λεωφόρου Συγγρού,⁶³ ήταν σαφές και στην αρχική χάραξη του Γιαννήσαρλη, σύμφωνα με την οποία τα «βουλεβάρια» βοηθούσαν την Αθήνα να «ανοίξει» έξω από τον αρχικό ιστό της πρωτεύουσας του νεοπαγούς κράτους που είχε σχεδιαστεί τη δεκαετία του 1830 με εσωστρεφή προσανατολισμό προς την Ακρόπολη και μόνη διέξοδο τον Πειραιά.⁶⁴

Επιστρέφοντας στα καθαρά γλωσσικά ζητήματα, μένουμε στη διαπίστωση ότι η ροπή, ακραία ή μη, προς τον αρχαϊσμό οφειλόταν στην κατίσχυση της άποψης ότι η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων, ως φορέας ανώτερου πολιτισμού, θα επέφερε την εθνική αναγέννηση. Με τον ίδιο τρόπο, η διαμόρφωση της τεχνικο-επιστημονικής ορολογίας στράφηκε, εξ αρχής και δίχως αμφιβολίες, στην αρχαιοελληνική γραμματεία για να επιτύχει την εθνική ολοκλήρωση, όπως την εννοούσαν οι μηχανικοί / στρατιωτικοί του παραδείγματός μας

61. Βλ. Γεωργία Μαυρογόντου, Κωνσταντίνος Χατζής, «Τεχνολογία και δημόσια σφαίρα στην Ελλάδα. Το ζήτημα της υδροδότησης της Αθήνας μέσα από το πρίσμα της “δημοποίησης”, 1880-1914»: το πρώτο μέρος δημοσιευμένο στο περ. *Τα Ιστορικά*, τ. 28, τχ. 55, 2011, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

62. Κ. Η. Μπίρης, *Αί Άθηναι...*, ό.π., σ. 188-190. Και η χάραξη της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας αποδίδεται στον Γιαννήσαρλη, βλ. στο ίδιο, σ. 190.

63. Βλ. Φωτεινή Μαργαρίτη, «Η “Λ. Συγγρού” και η Αθήνα της γενιάς του '30 (Γ. Θεοτοκάς-Γ. Σεφέρης)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις: Πρακτικά συνεδρίου* (Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» / Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών / ΤΕΕ, 2005, σ. 311-319.

64. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», στο *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx (Δεκέμβριος 2011) και Ελένη Μπαστέα, *Αθήνα 1834-1896, Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα, εκδ. Libro, 2008.

– τόσο εσωτερικά, με την κατασκευή της υλικής υποδομής, όσο και εξωτερικά, με την εδαφική διεύρυνση. Σκελετός και σκαλωσιά, η γλώσσα που απευθύνεται στους στρατιωτικούς οικοδομεί τη νέα εποχή και τα «γραφόμενα πρέπει να ᾤσι καθαρά, τονικά καὶ εὐληπτα» επειδή «οὕτω σχηματίζονται καλοὶ στρατιωτικοί, ἄνδρες ειδικοί, διὰ νὰ χρησιμεύσωσι μιᾷ ἡμέρᾳ, ἥτις ἐλπίζομεν ὅτι εἶναι ἐγγύς, εἰς τὴν δόξαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου, ὅστις ἐλπίζομεν ὅτι θέλει στηθῇ ἔνθα ἀπωλέσθη».⁶⁵

Στον «λεξικογράφο» Βλασσόπουλο οφείλουμε επίσης ένα δεύτερο δημοσίευμα στον *Ἀπόμαχο* του 1859 «Περὶ τῶν Στρατιωτικῶν Σχολείων ἐν Γαλλίᾳ»,⁶⁶ στο οποίο ο συντάκτης παρουσιάζει τα τέσσερα «θεωρητικά» και τρία «εφαρμογῆς» στρατιωτικά σχολεία (*écoles d'application*) της Γαλλίας. Στο εκτενές και λεπτομερές αυτό δημοσίευμα ο συγγραφέας παρουσιάζει την οργάνωση των σπουδῶν των Μεγάλων Σχολῶν και τονίζει τη σημασία που θα είχε για τους Ἑλληνες ομοτέχνους του, αποφοίτους της Σχολῆς Ευελπίδων, να συνεχίσουν με έναν κύκλο σπουδῶν στις γαλλικές σχολές και ιδιαίτερα στην *École Polytechnique*, στην οποία «τὸ πλεῖστον τῶν ἐξόχων ἐπιστημόνων ἀνδρῶν στρατιωτικῶν τε καὶ πολιτικῶν (...) ἐξεπαιδεύθησαν».⁶⁷ Στο ἄρθρο, παρότι επισημαίνονται οι δυσκολίες για τους Ἑλληνες σπουδαστές, τονίζεται η αναγκαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος, το οποίο έχει αναλάβει το ελληνικό κράτος με την αποστολή υποτρόφων στις Μεγάλες Σχολές:

«Τὸ Ἑλληνικὸν κράτος εὐρισκόμενον εἰς θέσιν ὅλως ἐξαιρετικὴν ἀφ' ὅλα τὰ κράτη τοῦ κόσμου τῆς αὐτῆς ἐκτάσεως ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ ὀφείλει νὰ ἔχῃ πλείονας καὶ πλεονάζοντας ἀξιωματικούς πεπαιδευμένους εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ εἰς ὅλας ἐν γένει τὰς στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας, ἵνα ἐν καιρῷ τῷ δέοντι καὶ τῇ θεῇ βουλήσει καταλάβῃ τὴν θέσιν, ἣν ὁ παντοκράτωρ ἐν τῇ σοφίᾳ του προώρισεν, ἅμα ἢ ἑλληνικὴ φυλὴ ἐν τῷ κόσμῳ παρήχθῃ. Ἡ ἱστορία τῶν ἐθνῶν μᾶς ἀπέδειξε προδήλως ὅτι ἂν καὶ πολλὰ ἔθνη ἐντελῶς ἐξηφανίσθησαν ἐκ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, μ' ὅλα ταῦτα ἢ ἑλληνικὴ φυλὴ καίτοι ὑποστᾶσα τοσαύτας κοινωνικὰς μεταβολὰς οὐδέποτε ἐχάθη ἐν τῷ σκότει τῶν αἰώνων ὡς ἐρειδομένη ἐπὶ τοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ὕλης. Ἐπομένως τὸ πνεῦμα διέσχισε τὰ πυκνότατα νέφη τοῦ βαρβαρισμοῦ καὶ τῆς ἀμα-

65. *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 344.

66. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1859, σ. 663-676.

67. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1859, σ. 663.

θείας καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸ φῶς, ὡς τὸ ἔλαιον ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Ἄρα φυσικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀναπτυσσόμενον θέλει ἐπεκταθῇ καὶ καταλάβει τὴν ἀρχικὴν θέσιν του. Καὶ ἐὰν μὲν τὴν σήμερον, κεκοπιακὸς ἀπὸ τὴν δουλείαν φαίνεται βραδυποροῦν, ὅμως ἐλεύσεται ἡμαρ, ὅτε γιγαντιαίοις βήμασι θέλει ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτοῦ θέσει ἅπασαν τὴν ἐν τῇ ἀνατολῇ διασκορπιζομένην καὶ ταλαντευομένην ἐλληνικὴν φυλὴν “Δίκαιος κύριος καὶ δικαιοσύνην ἠγάπησεν”». ⁶⁸

Το σκευοφυλάκιο της αρχαίας γλώσσας ἔδινε τὴ δυνατότητα στους στρατιωτικούς μηχανικούς να διακινήσουν τὴν «τετριμμένη» τεχνολογία. Επιπλέον ὅμως, ἡ τεχνικὴ ορολογία συγκροτήθηκε με τέτοιο τρόπο για να δέσει τὴν αλυσίδα των εποχών και να οδηγήσει τον νέο ελληνισμό ἀπὸ τὴ χαμένη προῖστορία στο παρόν και μέσω αὐτοῦ προς τὸ μέλλον. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αποτελούσε τὴ διανοιγόμενη οδὸ ἐπάνω στην οποία διερχόταν ἀπρόσκοπτα ἡ αρχαία σοφία για να ανοίξει τις πύλες στη νέα επιστήμη – και να ανταποκριθεῖ ἔτσι στις υλικές, τεχνικές, εκπαιδευτικές και ιδεολογικές ἀνάγκες του νεότερου ἐθνικοῦ κράτους. Σύμφωνα με τις προσδοκίες των μηχανικῶν τὸ μέλλον του ἐλληνικοῦ κράτους τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δεν ἐξαρτάτο ἀπλῶς ἀπὸ τὸ πεπρωμένο, ἀλλὰ ἦταν τὸ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα στο οποίο οἱ μετασχηματισμοί (ἐθνικοὶ πόθοι και σκοποὶ) ἦταν δυνατόν να πραγματοποιηθοῦν μέσω τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Κατὰ μία ἐννοια λοιπόν, ἡ ἐμμεση συνεισφορὰ τῆς Αρχαιότητος, που φέρεται ως δεδομένη, εἶναι ὅτι ἐνεργοποιεῖται ως ἐνθετὴ διάσταση στο παρόν – και, κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀποθησαυρίζεται και κληροδοτεῖται ως κάτι τὸ ἐθνικὰ «φυσιολογικό». Στον ὕστερο 19ο αἰῶνα, καθὼς οἱ ἐπαναστάσεις συνεχίζουν να συντελοῦνται στον χώρο τῆς επιστήμης, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση ἀξιοποιεῖται, τόσο ιδεολογικά ὅσο και τεχνικά, για τὴν ἐπίτευξη ἐκσυγχρονιστικῶν στόχων και προσδοκιῶν. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, οἱ σιδηροτροχιές πρέπει να ἰδωθοῦν, ταυτόχρονα, στις πολλαπλές τους διαστάσεις: ως ἱστορικὴ ἐμπειρία, ως τεχνολογικὴ ἐφαρμογὴ, ἀλλὰ και ως δημιουργημένη κοινωνικὴ πραγματικότητα.

68. Ἀπόμαχος, 30 Μαρτίου 1859, σ. 670-671.

Abstract

TECHNICAL TERMINOLOGY IN 17TH CENTURY GREEK MILITARY JOURNALS: PROBLEMS OF INTERPRETATION

During the last two thirds of the nineteenth century, the state-making process in Greece comprised a crucial technical aspect, as the infrastructure of the new independent kingdom had to be designed and built for the first time. This task was undertaken mainly by the engineering corps of the Army, with many Greek officers having been trained at the technical Écoles of France before serving at home. A significant yet understudied side of this development involved the importation and adaption of technical terms into the Greek language. Yet, the latter was a politically controversial issue during the whole of the period, as the official state language was modelled on ancient Greek, and thus differed significantly from the vernacular idiom of the common citizen. This controversy, however, seems to have left entirely unaffected the military engineers who worked out the translation of technical terms from French or German into Greek. As the study of the relevant primary material (technical textbooks, handbooks, journals, and dictionaries) reveals, the engineers involved regarded the linguistic heritage of classical antiquity as their sole and unquestionable source of inspiration and drew exclusively on it. They thus founded a new technical language for modern purposes, which, however, was inspired by the classical tradition claimed by the Greek nation-state.

